

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÂSÂR Akademik Dinî Araştırmalar Dergisi

• Cilt/Volume: 1 • Sayı/Number: 4 • Ekim/October 2024 • e-ISSN 2822-2172

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

*Şeyh İlâhî'nin Menâkıb İsimli Eserinde Kullandığı
Hadislerin Değerlendirilmesi*

*Evaluation of Hadiths That He Used of Sheikh İlâhî in His
Work Named Menâkıb*

Adem DÖLEK*

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types:	Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi / Received:	04.10.2024
Kabul Tarihi / Accepted:	11.11.2024
Yayın Tarihi / Published:	2024
Yayın Sezonu / Pub Date Season:	Ekim/October
Cilt / Volume: 1 • Sayı / Issue: 4 • Sayfa / Pages: 2-20	

İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az üç hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği intihal raporu alınarak teyit edildi.
This article has been reviewed by at least three referees. It was confirmed by receiving a plagiarism report that the article did not contain plagiarism.

Yayın Hakkı / Copyright©

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi tarafından yayınlanmıştır. Tüm hakları saklıdır.
Erzincan Binali Yıldırım University, Faculty of Theology, Erzincan, Turkey. All rights reserved.

* Prof. Dr., Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı,
(ORCID ID:0000-0001-7494-1151)

Öz

Şeyh Ahmed İlahî, 15. Asırda yaşamış bir mutasavvıf, şair ve âlimdir. Buhâra'dan gelip önce Bursa'ya ve sonra Edremit'e yerleşmiştir. İstanbul'a gidip Ayasofya Camiinde vaazlar vermiş ve Fatih Sultan Mehmet ile görüşmüştür. Burada kendisine sorular sorulmuş, o da bunlara cevaplar vermiştir. Bu soruların ve cevapların toplandığı eserin adı, Menâkıb-ı Şeyh İlahî'dir. Eser Osmanlı Türkçesiyle yazılmıştır. Eserde otuzdan fazla hadis ve kelam-ı kibar kullanılmıştır. Bu çalışmada, Şeyh İlahî'nin Menâkıb isimli eserinde kullandığı rivayetlerin, temel hadis kaynakları taranarak, sıhhat durumları tesbit edilmeye çalışılmıştır. Bu rivayetlerden on ikisinin merfu, ikisinin mevkuf, dördünün mevzu, beşinin kelam-ı kibar, dördünün hadisten muktebes olduğu anlaşılmış ve üçü kaynaklarda bulunamamış, birinin de hadis olup olmadığı tesbit edilememiştir. Netice olarak, divan edebiyatında ve tasavvufi eserlerde hadis olarak nakledilen rivayetlerin kaynakları iyi araştırılmadan nakledilmesinin mahzurlu olabileceği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Hadis, Menâkıb, Rivayet

Abstract

Sheikh Ahmad İlahî was a Sufi, poet, and scholar who lived in the 15th century. Originally from Bukhara, he later settled in Bursa and then in Edremit. He visited Istanbul, delivered sermons at the Hagia Sophia Mosque, and met with Fatih Sultan Mehmet. During this time, he was asked several questions, to which he provided answers. These questions and answers are compiled in the work Menâkıb-ı Şeyh İlahî, written in Ottoman Turkish. The work includes over thirty hadiths and noble sayings. This study aims to assess the authenticity of the narrations used by Sheikh İlahî in his work Menâkıb-ı Şeyh İlahî by cross-referencing them with primary hadith sources. Twelve of these narrations are Marfu', two are Mavkuf, four are Mavdu', five are noble sayings, four are quotations from hadiths, and three could not be found in the sources. One narration's status as a hadith could not be determined. As a result, it can be concluded that transmitting narrations reported as hadith in Divan literature and Sufi works without thoroughly researching their sources may be problematic.

Keywords

Hadith, Hagiographies, Narration

Giriş

İslâm tarihi boyunca İslâm'ın ihtiva ettiği itikat, ibadet, ahlâk, tasavvuf, ahiret, yaratılış ve gayp ile ilgili konularda birçok eser yazılmıştır, yazılmaya da devam etmektedir. Bu yazarlardan biri de Molla İlâhî ya da Şeyh İlâhî mahlası ile bilinen ve 15. Yüzyılda yaşamış olan Şeyh Ahmed İlâhî'dir.

Şeyh İlâhî ve eserleri üzerinde bazı araştırmacıların çalışmalarının bulunması sebebiyle¹ bu çalışmada Şeyh İlâhî'nin sadece *Menâkıb-ı Şeyh İlâhî* isimli eserinde kullanmış olduğu hadis metinlerinin, temel hadis kaynakları taranarak ilgili rivayetlerin değerlendirilmesi yapılmaya çalışılacaktır. Müellifin hayatı ve eserleri konusunda geniş bir bilgi aktarımına gidilmeyecektir.

1. Şeyh İlâhî

Şeyh Ahmed İlâhî, Divan Edebiyatı müellif ve şairlerinden kabul edilmekte ve Şeyh İlâhî ya da Molla İlâhî mahlası ile tanınmaktadır. Şeyh Ahmed İlâhî'nin doğum ve vefat tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte hayatı hakkında da fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak 15. yüzyılda Buhârâ'dan Anadolu'ya geldiği bilinmektedir. Anadolu'ya geldikten sonra Bursa ve Edremit'te hayatını idame ettiği, Fatih Sultan Mehmed ile görüşmek için İstanbul'a gittiği ve Ayasofya Camii'nde vaaz u nasihatlerde bulunduğu belirtilmektedir. Camii'de yaptığı bu vaazlarında cemaatin içinde Fatih'in de bulunduğu bahsedilmektedir.

Şunu hemen ifade edelim ki, Şeyh Ahmed İlâhî'nin çağdaşı olan bir de Abdullah İlâhî vardır. Bunun için de Şeyh İlâhî mahlası kullanıldığı için ikisi arasında bir karışıklığın olduğu görülmektedir. Fakat araştırmacıların tesbitine göre Abdullah İlâhî'nin Fatih zamanında İstanbul'a gelmediği, dolayısıyla Ayasofya Camii'nde vaaz eden kişinin Şeyh Ahmed İlâhî olduğu kanaati daha ağır basmaktadır.

Menâkıb-ı Şeyh İlâhî isimli *Risâle*'nin başında müellif şöyle tanıtılmaktadır: “Monlâ İlâhî ki ulemânın fâikı ve hükemânın hâzıkı idi ve meârif-i İlâhiyyede rif'at hâsıl idüp takarrub-i milkine yetişmişdi, merhum Sultan Muhammed Han bin Gâzî Mürad Han asrında diyar-ı Buhârâ'dan milk-i rûm'a gelmişdi, bârgâh-ı sultaniyyede begâyet kabuliyet ve rağbet bulmuştu, şehr-i İslambul içinde engüştümâ-yı zamâne olmuştu, şöyle kim ânın tezkirine cem' olan âşikân, ârifân, sâdikân meclisine sığmaz oldu ve Ayasofya camii mev'ızasın dinleyici halk ile doldu. Pes hicret-i nebevinin sekiz yüz yetmiş dördüncü yılında Sultan Muhammed Han devrinde Konstantiniyye şehrinde Ayasofya Camii'nde minbere çıkıp vaaz iderdi, ol meclise erbâb-ı basîret ve ashâb-ı hakikat ve ahbâb-ı tarikat cem' olmuşlar idi. Pes Sultan Muhammed Han'la vükalây-ı devlet dahi olmuşlardı.”²

2. Eseri

Şeyh İlâhî'nin naklettiği hadisleri incelediğimiz *Menâkıb-ı Şeyh İlâhî* isimli eseri, Osmanlı Türkçesi ile el yazması olup altmış bir varak yani yüz yirmi iki sayfadan oluşmaktadır. Sivas Ziya Bey Yazma Eser Kütüphanesi'nde 274 no'da kayıtlıdır. Eserin her sayfasında on bir (11) satır bulunmaktadır, celî nesih türü ile yazılmıştır. Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınan eser, eski Anadolu dil özelliklerine sahiptir. Eser, kendisinin, dünyanın, insanların ve meleklerin yaratılışı, insanın yaratılış gayesi ve kemâlâtın mertebeleri, Allah'ın isimleri, namaz, oruç, felekler, yıldızlar âlemi, ilim ve zikir gibi birçok konuda sorulan

¹ Bk. Mustafa Kara-Hamid Algar, “Abdullah-ı İlâhî”, (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 1988), c.1, s.110-112; Nuriye İnci-Mevhube Altunkaya, “15.Yüzyılda Yazılan Bir Tevhid Risalesi: Şeyh Ahmed İlâhî'nin Risâle-i Tevhidiyye Adlı Eserinin Tercüme Değerlendirmesi”, (Ankara: *Sufiyye Dergisi*, 2023), 193-232, Fatma Meyra Helvacı, *Menâkıb-ı Şeyh İlâhî* (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin), (Yüksek lisans Tezi), EBYÜ SBE, 2024.

² Şeyh İlâh, 1b-2a.

suallere verilen cevapları ihtiva etmektedir. Sorular ya Hızır (as)'a ya da Fatih Sultan Mehmed'e, cevaplar da Şeyh İlahî'ye aittir.³

3. Eserde Kullanılan Hadisler ve Değerlendirilmesi

Şeyh İlahî'nin, eserinde merfu,⁴ kudsî⁵ ve hadis olmayıp da (mevzu)⁶ hadis ve kelam-ı kibar olarak naklettiği otuz bir adet metin bulunmaktadır. Müellifin kullandığı hadis metinlerini ve kelam-ı kibarları varak numarasına göre sıralayıp her rivayetin değerlendirmesini yapmaya çalışacağız. Bunu yaparken de Şeyh İlahî'nin verdiği tercümelere metin ile birlikte vermeye gayret ettik. Müellifin tercüme etmediği sadece metin olarak istidlal ettiği metinleri tırnak içinde, tercümesi de tırnak dışında tarafımızdan verilmeye çalışıldı. Bununla birlikte rivayetlerin daha iyi anlaşılması bakımından gerekli yerlerde izahta bulunduk.

4. Hadisler

4.1. “مِنَ اسْتَوَى يَوْمَهُ فَهُوَ مَغْبُونٌ”⁷

Şeyh İlahî, bu hadisi şöyle tercüme etmiştir: “Bir gün menzilinden kalktıgudur ve bir gün yine menziline vardığıgudur. Yani geldiği mekâna varırsa ol kişi mağbundur.”⁸ Yani Cennetten dünyaya (esfel-i sâlifin'e) geldiği gibi bu yolculukta çektiği mihnet, taptığı mânevî ticâret ve çektiği zahmete rağmen terakki etmeden, kemâle ermeden, aynı şekilde geldiği gibi âhirete giderse o kişi mağbundur. Bunca rûzigâr ve bunca ömür zayi olmuştur. İnsanın yaratılmasından maksat, terakki etmesidir. İnsan, erişmesi maksud olan makâma terakki etmeden yaratıldığı makâmda kalırsa o mağbundur, varması gereken makâma varmazsa mağbundur.⁹

Şeyh İlahî'nin merfu olarak naklettiği bu hadîs, Ebû Nuaym'ın (v. 430/1038) *Hilyetu'l-Evliya* isimli eserinde geçmekte ve İbrahim b. Edhem (v. 161/778)) tarafından “belağa” sığısıyla Hasen el-Basrî'den (v.110/728) nakledilmektedir.¹⁰ Mezkûr metin, hadisin metninin bir kısmıdır.¹¹ Hadis, aynı zamanda İbn Ebi'd-Dünya (v. 281/894) tarafından da nakledilmiştir.¹² Sehâvî (v. 902/1497) de hadisi Deylemî'nin (v. 509/1115), Hz. Ali'den merfu olarak naklettiğini ve senedinin zayıf olduğunu belirtmiştir.¹³

Mağbun; aldanmış, gaflete düşürülmüş demektir.¹⁴

³ Helvacı, 1-2.

⁴ Hadis ıstılahında merfu; söz, fiil ve takrir olarak Hz. Peygambere izafe edilen hadisler merfu hadis denilmektedir.

⁵ Kudsî hadis, mânâsı Allah'tan olup lafzı Hz. Peygambere ait olan hadisler denilmektedir.

⁶ Mevzu, Hz. Peygamber adına uydurulmuş olan sözlere denir.

⁷ Şeyh İlahî, 11b.

⁸ Şeyh İlahî, 11b.

⁹ Şeyh İlahî, 11b.

¹⁰ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh el-İsfahânî, *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*, (Mısır: Matbatu's-saade, 1974), 8/35.

¹¹ Hadisin tam metni şöyledir: “بلغني أن الحسن البصري رأى النبي صلى الله عليه وسلم في منامه فقال يا رسول الله عطني، قال: من استوى يومه فهو مغبون، ومن كان غده شرا من يومه فهو ملعون، ومن لم يتعاهد بالنقصان من نفسه فهو في نقصان ومن كان في نقصان فالموت خير له”. Sehâvî'nin *el-Mekâsîdu'l-hasene* isimli eserinde şu ziyade bulunmaktadır: “.../Cennete arzusu olan, hayırlı işlere koşar.”, Muhammed b. Abdirrahman es-Sehâvî, *el-Mekâsîdu'l-hasene fî beyanı kesîrin mine'l-ehâdisi'l-müştehire ale'l-elsine*, (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-arabî, 1985), 631.

¹² İbn Ebi'd-Dünya, *el-Menâmât*, (Beyrut: Müessesetu'l-kütübi's-sikâfiyye, 1993), 116. Rivayet şöyledir: “عَنْ شَيْخٍ مِنْ بَنِي سُلَيْمٍ قَالَ: رَأَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي مَنَامِي فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا خَالَكَ قَالَ: أَحَدُكُمْ؟” قُلْتُ: حَدَّثَنِي، قَالَ: مَنِ اسْتَوَى يَوْمَهُ فَهُوَ مَغْبُونٌ، وَمَنْ كَانَ غَدُهُ شَرًّا مِنْ يَوْمِهِ فَهُوَ مَلْعُونٌ، وَمَنْ لَمْ يَكُنْ فِي زِيَادَةٍ فَهُوَ فِي نُقْصَانٍ، وَمَنْ كَانَ فِي نُقْصَانٍ كَانَ الْمَوْتُ خَيْرًا لَهُ”.

¹³ Sehâvî, *el-Mekâsîdu'l-hasene*, 631.

¹⁴ Mükerrrem İbnu Manzur, *Lisanu'l-arab*, (Beyrut: Dâru's-sadr, ts.), 13/310.

Şeyh İlâhî, kişinin iki gününün eşit olmaması için şu örnekleri vermektedir: Mesela;

a. Âlim, ilmini artıracak, şayet artırmaz da çünkü bilgisiyle kalırsa mağbundur.

b. Âbid, ibadetini artıracak. Çünkü kul, kulluğunu her gün arttırması gerekir, zira insan kulluk yapmak için yaratılmıştır. Onun için çünkü ibadetiyle kalırsa o mağbundur.

c. Zâhidler, alâka-i mâsivâyı azaltmazsa, yiyecekten, su içmekten, giyecekten halk ile olan alakasından, mâlâyani şeylerden, hevâdan alakasını azaltmaz da çünkü gün gibi kalırsa o mağbundur.

d. Ehl-i ma'rifet ise takvâsını arttıracak, ilim ve ibadetini arttıracak, perhizsiz takvâ olmaz, meâd anlaşılmaz.

Netice, bu uzun yolculukta yaratılış gayesine uygun çalışmayan ve mahall-i maksûda erişemeyen kişi mağbundur. Buna “*İşte apaçık ziyan budur. / ذَلِكْ هُوَ الْخُسْرَانُ الْمُبِينُ*”¹⁵ âyeti işaret etmektedir.¹⁶

Şunu hemen ifade edelim ki, aldanmışlığın olmaması için müellifin zikretmiş olduğu bu maddeler, birer misal olarak kabul edilirse sadece mânevî açıdan değil, dünyevî açıdan da her insan, iştigal ettiği işi ve mesleği ile ilgili, her zaman ve her yerde kendisini ve işini geliştirmeye ve her daim sermayesini arttırmaya çalışmalı; vatani, milletin terakkisi ve i'lây-ı kelimetullah için gayret etmelidir. Onun içindir ki “*Mevcud mâla iktifâ, merğup kanaat değil, belki dîn-himmetlidir.*”¹⁷ denilmiştir.

4.2. “*كُلُّ مَوْلُودٍ يُوَلَّدُ عَلَى الْفِطْرَةِ، إِلَّا أَنْ أَبَوَاهُ يَهُودَانِهِ أَوْ يَمَجْسَانِهِ*, / *Her kişi imân ile mahlûkdur, hatta kâfirler dahi fitratta imân üzredir. Lakin atalarının ve analarının âdet-i câhiliyyeleri tabiatlarında râsih olmuştur, kâbiliyyet-i imân kalmamıştır.*”¹⁸

Müellifin merfu olarak naklettiği bu hadisin, temel kaynaklarda aslının bazı küçük farklılıklarla birçok rivâyeti bulunmaktadır. Buhârî'nin (v. 256/870) rivâyeti şöyledir. “*عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: كُلُّ مَوْلُودٍ يُوَلَّدُ عَلَى الْفِطْرَةِ، فَأَبَوَاهُ يَهُودَانِهِ، أَوْ يُنَصِّرَانِهِ، أَوْ يُمَجْسَانِهِ*”¹⁹ / *Her doğan fitrat üzerine doğar. Onun ebeveyni onu Yahudileştirir veya Hristiyanlaştırır yahut da Mecûsileştirir.*” Buna göre müellif, hadisi çok kısa olarak nakletmiş ve “*Onu Yahudileştirir veya Hristiyanlaştırır yahut da Mecûsileştirir*” kısmında “*veya Hristiyanlaştırır*” ifadesini zikretmemiştir. Bu da hadisin sıhhati saçınsından doğru değildir. Bir de “*أَفِطْرَتُ*” kelimesinde açık “*ت*” harfi kaynaklardaki metinlerde kapalı “*ة*” olarak geçmektedir, kaide olarak da böyle olmalıdır. Âyette de “*فِطْرَةَ اللَّهِ*” şeklindedir.

Müellif, hadisi bu hâliyle, takti'²⁰ metoduyla bir kısmını almıştır. Hadis, birçok kaynakta uzun şekilde nakledilmektedir.²¹ Tirmizî'nin (v. 279/892) rivâyetinde “*أَوْ يُمَجْسَانِهِ*” ifadesi yerine “*أَوْ يُشْرِكْ كَانِهِ*”/veya müşrik yaparlar” ifadesi geçmektedir.²²

¹⁵ el-Hacc, 11; ez-Zümer, 15.

¹⁶ Şeyh İlâhî, 14b.

¹⁷ Bediüzzaman Said Nursî, *Sözler*, (İstanbul: Envar neşriyat, 1996), 725.

¹⁸ Şeyh İlâhî, 15a.

¹⁹ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahih*, (İstanbul: Akçağ Yayınları, 1992), “Ceâiz”, 80; Tefsir- sure”, 30; “Kader”, 3.

²⁰ Takti'; “Birkaç mevzuu ihtiva eden bir hadisi, konularına göre parçalara bölüp her birini kitabın ilgili yerine koyma veya ilgili yerde kullanma”ya ya da “Çeşitli mülahazalarla mânâyı bozmadan hadisin bir kısmını hazfederek diğer kısmını rivayet etme”ye denmektedir. (Abdullah Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, İstanbul: Timaş Yayınları, 1987, 149, 73.).

685/1286) göre yedi mânâ; akâid, ahkâm, ahlâk, kıssa, emsâl, vaad ve vaîd (cennet-cehennem)'dir.³¹

Kur'ân'ın zahırî; okunan lafzıdır, batnî ise anlaşılın mânâsıdır ya da zahırî hemen anlaşılın açık mânâsıdır, zahırî ise gizli mânâlarıdır.

4.5. *Yani, tahkik, Allah Teâlâ'nın doksan dokuz ismi vardır, her kim onu okur ve hıfzeder ise ol kişi cennete girer.*³²

Müellifin merfu olarak naklettiği bu hadis, Buhârî'nin (v. 256/870)³³ ve Müslim'in (v. 261/875) *Sahih*lerinde,³⁴ Ahmed b. Hanbel'in (v. 241/855) *Müsned*'inde³⁵, İbn Mâce'nin (v.272/887) *Sünen*'inde³⁶ geçmektedir. Bununla birlikte hadis, mânâyı bozmayacak şekilde çok küçük kelime farklılıklarıyla hemen hemen bütün temel hadis kaynaklarında rivayet edilmiştir. Mesela, “*إِنَّ لِلَّهِ عَزَّ وَجَلَّ تِسْعَةً وَتِسْعِينَ اسْمًا، مِئَةٌ غَيْرَ وَاحِدٍ، مَنْ أَحْصَاهَا دَخَلَ الْجَنَّةَ*” şeklinde “*إِنَّ لِلَّهِ عَزَّ وَجَلَّ تِسْعَةً وَتِسْعِينَ اسْمًا، مِئَةٌ غَيْرَ وَاحِدٍ*” yerine “*إِنَّ لِلَّهِ عَزَّ وَجَلَّ تِسْعَةً وَتِسْعِينَ اسْمًا، مِئَةٌ غَيْرَ وَاحِدٍ*” ifadesi kullanılarak nakledilmekte ya da hadisin birçok rivayetinde “*إِنَّ لِلَّهِ عَزَّ وَجَلَّ تِسْعَةً وَتِسْعِينَ اسْمًا، مِئَةٌ غَيْرَ وَاحِدٍ*” ziyâdesi bulunmaktadır. Bu ziyadeli şekliyle Ahmed b. Hanbel'in bir başka rivâyetinde de zikredilmiştir.³⁷

Allah'ın bu isimlerine esmâ-i hüsnâ denilmektedir. Bu isimleri saymaktan maksat, sadece saymak ya da mücerred olarak zikretmek değil, aynı zamanda o isimlerin mânâlarını anlayarak tecellilerine mazhar olmak ve gereği ile amel etmektir. Aksi hâlde sadece zikretmenin sevabı olmakla birlikte şuur olmaksızın saymak Cennete girmenin tek garantisi olmasa gerektir.

4.6. *‘لا إله إلا الله’ demek açar.*” ve “*لا إله إلا الله ثمن*” ve “*لا إله إلا الله’ demektir.*”³⁸ Müellifin merfu olarak naklettiği bu iki rivayetten birincisi, temel hadis kaynaklarında, “*قال رسول الله صلى الله عليه وسلم مفتاح الجنة لا إله إلا الله’ Cennetin anahtarı*”³⁹ şeklinde merfu olarak nakledilirken, müellifin naklettiği şekliyle ise birçok kaynakta Vehb b. Münebbih'e (v. 114/732) “*أليس لا إله إلا الله’ / مفتاح الجنة لا إله إلا الله’ demek cennetin anahtarı değil mi?*” şeklinde sorulan bir soruda geçmektedir.⁴⁰

Metnin tamamı şöyledir: “*قِيلَ لَوْ هَبَّ بِنُ مَنَّهِ أَلَيْسَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مِفْتَاحُ الْجَنَّةِ قَالَ بَلَىٰ وَلَكِنْ لَيْسَ مِفْتَاحُ الْجَنَّةِ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ لَا إله إلا الله’ / Veheb b. Münebbih’e ‘cennetin anahtarı değil mi?’ denildi. O da ‘evet, fakat anahtarın dişleri olur, sen eğer anahtarı dişleri ile getirirsen cennet sana açılır, aksi hâlde sana açılmaz’ dedi.*”.

31 Beydavî, *Tuhfe*, 1/261.

32 Şeyh İlâhî, 22b.

33 Buhârî, *Sahih*, “Tevhîd”, 12.

34 Müslim, *Sahih*, “Zikir”. 5.

35 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 13/61.

36 Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid İbn Mâce, *Sünen*. (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Duâ”, 10.

37 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 13/391.

38 Şeyh İlâhî, 25a.

39 Mamer b. Abdilvahid İbni'l-fâhir, *Mücibâtü'l-cennet*, (By:: Mektebetu ibadirrahman, 2002), (şamile), 23.

40 Mesela, bk. Buhârî, 1/417; İbn Hibban, *Sahih*, 2/82; Beğavî, *Şerhu's-sünne*, 1/47. Metnin tamamı şöyledir: “*قِيلَ لَوْ هَبَّ بِنُ مَنَّهِ أَلَيْسَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مِفْتَاحُ الْجَنَّةِ قَالَ بَلَىٰ وَلَكِنْ لَيْسَ مِفْتَاحُ الْجَنَّةِ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ لَا إله إلا الله’ / Veheb b. Münebbih’e ‘cennetin anahtarı değil mi?’ denildi. O da ‘evet, fakat anahtarın dişleri olur, sen eğer anahtarı dişleri ile getirirsen cennet sana açılır, aksi hâlde sana açılmaz’ dedi.*”.

İkinci rivayet olan “لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، تَمَنُّ الْجَنَّةِ” ifadesine gelince, bu da birçok kaynakta Hasen el-Basrî'den (v.110/728) mevkuf olarak nakledilirken⁴¹ Mehâmilî'nin (v. 330/942) *Emâlî*'sinde Hasen el-Basrî'nin Rasûlüllah'tan (merfu olarak) naklettiği görülmektedir.⁴² Bu şekliyle de hadis mürsel olmaktadır.

Burada şunu hemen ifade edelim ki, Vehb b. Münebbih'in (v. 114/732) de belirttiği gibi sadece “لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ” demekle cennet kazanılmamaktadır. Gerek Kur'ân gerekse konu ile ilgili diğer hadisler dikkate alındığında “لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ” ile birlikte “مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ”ın da ikrar edilmesi zaruridir. Bununla birlikte “لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ”ın gereklerinin yerine getirilmesi, yani imânla birlikte sâlih amellerin (emir ve yasakların) yapılması gerekmektedir. Nitekim Kur'ân'da elli bir yerde “آمِنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ” ifadesi geçmektedir.⁴³ Bu sebeple olmalıdır ki İmam A'zâm (v. 150/767), “İslâmsız imân olmaz, imânsız da İslâm olmaz.”⁴⁴ derken Bedüzzaman (v.1960) da konu ile ilgili “İmânsız İslâmiyet sebab-i necât olmadığı gibi İslâmiyetsiz imân da medâr-ı necât olamaz.”⁴⁵ demiştir.

Bir diğer husus da bu hadis, imânsız Cennete girilemeyeceğini göstermektedir. Çünkü dünyada imân edip sâlih amelleri işlemekle imânı kuvvetlendirip imânla bu dünyadan çıkabilmektir. Aksi hâlde imân edip amel edilmezse ya da günahlarla iman kaybedilirse veya riyakârlık, ihlâssızlık, şirk nifak vs. kötü durumlarla imân kaybedilirse kuru bir imânın kurtarıcı olmadığı, diğer bir ifadeyle yalama bir anahtarla Cennetin kapısının açılmayacağı ifade edilmiş olmaktadır. Bununla birlikte hadis, kelime-i tevhîd üzere ruhunu teslim eden bir kişinin, günahkâr olması sebebiyle Cehennem girse de ebediyyen Cehennemde kalmayacağına, temizlenerek eninde sonunda Cennete gireceğine işaret etmektedir.

4.7. “لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ” dedi, tahkik hicabını kaldırıp
Her kimse /من قال لا اله الا الله رفع حجابہ“⁴⁶
ehl-i müşahade oldu.”⁴⁶

Müellifin merfu olarak naklettiği bu metin, ulaşabildiğimiz kaynaklarda bulunamamıştır.

4.8. “لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ” /أَفْضَلُ الذِّكْرِ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَأَفْضَلُ الدُّعَاءِ الْحَمْدُ لِلَّهِ“⁴⁷
Çün zikrin ve duânın efdali, ‘
adıyla oldu.”⁴⁷ Müellifin merfu olarak naklettiği hadis, bu şekliyle İbn Mâce'nin (v. 273/) *Sünen*'inde⁴⁸, Tirmizî'nin *Sünen*'inde⁴⁹, Nesâî'nin (v. 303/915) *Sünen-i Kübrâ*'sında⁵⁰ ve İbn Hıbban'ın (v. 354/965) *Sahih*'inde⁵¹ aynen nakledilmiştir.

“لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ”ın zikrin en faziletlisi olması, bu cümlelerin tevhîd-i İlahîyi yani Allah'ın varlığını ve birliğini isbat eden ve en güzel anlatan bir ifade olmasıdır. “الْحَمْدُ لِلَّهِ”ın da duânın en faziletlisi olması, her türlü nimetin yegâne sahibinin Allah olduğunun ifadesi olmakla birlikte bütün nimetlerinden dolayı O'na hamd ve şükredilmesini ifade etmesi sebebiyledir. Bu sebeple her iki cümle de tevhidin isbatı ve hamdin ifa edilmesi hususunda en muhtevalı ifadelerdir.

41 Mesela bk. Abdullah b. Muhammed İbnu Ebî Şeybe. *el-Musannef*. (Riyad: Dâru'l-vatan, 1997), 7/199,

42 el-Hasen b. İsmâil el-Muhâmilî, *Emâlî*, (by.: Dâru'n-nevâdir, 2006), 185.

43 Bu konuda geniş bilgi için bk. Adem Dölek, *Kur'ân ve Hadislerde Kurtuluş Reçetemiz İman ve Amel-i Sâlih Birlikteği*, (İstanbul: Kitap Dünyası, 2023).

44 Ebû Hanife, *Fıkh-ı Ekber*. terc. Hasan Basri Çantay, (Ankara: 1992), 13.

45 Nursî, *Mektûbât*, (İstanbul: Envar Neşriyat, 1996), 34.

46 Şeyh İlahî, 25b.

47 Şeyh İlahî, 25b.

48 İbn Mâce, *Sünen*, 3800, 3801.

49 Tirmizî, *Sünen*, 3383,

50 Nesâî, *Sünen-i Kübrâ*, 9/306.

51 İbn Hıbban, *Sahih*, 3/126,

Şeyh İlâhiye göre “Allah” ismi Allah’ın bütün isim, sıfat ve e’âlini ihtiva etmektedir ve ism-i A‘zamdır, ism-i Zât’tır, her hacet bu isimle biter ve bütün ehlüllah bütün hâcetlerini bu isimle talep ederler.⁵²

4.9. “الدنيا حرام على أهل الآخرة والآخرة حرام على أهل الدنيا والدنيا والآخرة حرام على أهل الله.”⁵³

Müellifin naklettiği bu rivayet, Deylemî’nin (v. 509/1115) *Firdevs*’inde,⁵⁴ Suyûtî’nin (v. 911/1505) *el-Câmiu’s-Sağîr*’inde⁵⁵ geçmektedir. Rivayetin sahabi râvîsi Abdullah b. Abbas’tır. Münâvî (v. 1031/1622), hadis için “ح/hasen” remzini kullanmış ve hadisin senesinde Cebele b. Süleyman’ın olduğunu ve Yahya b. Maîn’in (v. 233/848) onun hakkında “sika değildir” dediğini nakletmiştir. Elbânî (v. 1999) de hadisin uydurma (mevzu) olduğunu söylemiştir.⁵⁶

4.10. “مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا”⁵⁷ Müellif bu metin hakkında bir şey söylememekle birlikte metin, İbnu Hacer’in *el-İmtâ’i*’nde geçmekte ve İbnu Hacer, “gayr-i sabittir” demiştir.⁵⁸ Yani hadis olduğu tesbit edilememiştir. Sehâvî de bununla ilgili olarak Suyûtî’nin sözünü nakletmektedir.⁵⁹

Bu metin, hadis olmamakla birlikte insanlara, her hâl-ü kârda öleceğinizi dikkate alarak “Âhiretinize hazırlanınız, ölümden gaflete düşüp de ebediyete iflas etmiş olarak gitmeyiniz.” mesajını vermektedir.

4.11. “مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ”⁶⁰. Müellif bu metin hakkında bir şey söylememektedir. Ali el-Kârî (v. 1014/1605) bu rivayet hakkında İbn Teymiye’nin (v. 728/1328) mevzu dediğini ve es-Sem‘ânî’nin (v. 489/1996) de bunun merfu olduğunun bilinmediğini ancak Yahya b. Muâz’ın sözünden alınmış olduğunu belirtmiştir.⁶¹

Bu metin, merfu hadis olmamakla birlikte çok güzel ve geniş mânâları ihtiva etmektedir. Çünkü insan, yaratılışı ve karakteri itibariyle kâinatın en güzel, ahsen-i takvimde ve en mükerrer olarak yaratılmış bir varlıktır. Ve bu hâliyle insan, Allah’ın isimlerinin tecellisine en çok mazhar olan varlıktır, kâinatın bir fihristesi hem çekirdeği hem de neticesi olarak yaratılmış ve kâinat onun hizmetine verilmiştir. Nitekim Şeyh Galip (v. 1213/1799) şöyle tanıtır insanı:

“Ey dil! Ey dil! Niye bu rütbede pürgamsın sen
Gerçi virane isen genc-i mutalsamsın sen
Secde-ferma-yi melek zat-ı mükerrermsin sen
Bildiğin gibi değil, cümleden akvamsın sen
Ruhsun nefha-i Cibril ile tev’emsin sen
Hoşca bak zatına kim zübde-i âlemsin sen.
Merdüm-i dîde-i ekvân olan âdemsin sen.” der.

Nâbî (v.1224/1712) de şöyle der:

⁵² Şeyh İlâhi, 25b.

⁵³ Şeyh İlâhi, 26b.

⁵⁴ Şiraveyh b. Şehredâr ed-Deylemî. *Müsnedü'l-firdevs bi me'sûri'l-hutab*, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1986), 2/230.

⁵⁵ Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Suyûtî, *el-Câmiu's-Sağîr ve ziyadetühû*, 1431 h. (Şamile), h.no: 6757.

⁵⁶ Suyûtî, *el-Câmiu's-Sağîr*, 6757.

⁵⁷ Şeyh İlâhi, 26b, 51b.

⁵⁸ Ahmed b. Ali İbnu Hacer el-Asklani, *el-İmtâ' bi'-erbein*, (Beyrut: Dâru'l-kütüb'l-ilmîyye, 1997), 98.

⁵⁹ Sehâvî, *el-Mekâsîdu'l-hasene*, 672.

⁶⁰ Şeyh İlâhi, 26b.

⁶¹ Ali el-Kârî, *el-Esraru'l-merfua fi ahbari'l-mevzua*, (Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1431 h.), 351.

Âlem-i suğrayız ammâ âlem-i kübrâ ile

Keffe-i mîzan-ı hikmetde beraber gelmişüz

İnsan, Cenâb-ı Hakk'ın antika bir san'atıdır, en nâzik ve nâzenin bir mucize-i kudretidir. Kâinat içinde bir zerre gibi küçük, zayıf, fakir ve âciz bir varlık olan şu insan, kulluğun azameti cihetiyle arz ve semâvâtın Hâlık'ı olan Allah'ın sevgili bir kulu, arzın halifesi ve sultanı, bütün canlıların reisi, kâinat ağacının meyvesi ve gayesi olmuştur. Hz. Ali de “Şüphesiz insan, kendisinde büyük bir âlemin dürüldüğü varlıktır ve sen kendini küçük bir cirim sanırsın, hâlbuki sende büyük âlem dürülmüştür.”⁶²

Bu açıdan kendisini iyi tanıyan ve anlayan insan, Yaradanını ve Sâniini de tanır ve anlar.

3.12. “حاسبوا قبل أن تحاسبوا”⁶³. Müellifin naklettiği ve hakkında bir şey söylemediği bu metnin aslı kaynaklarda şöyle geçmektedir: “حاسبوا أنفسكم قبل أن توزنوا” و”توزنوا للعرض الأكبر يوم لا تخفى منكم خافية”. Bu rivayet, İbn Ebî Şeybe'nin (v. 235/849) *el-Musannef*’inde,⁶⁴ Abdullah b. Mübârek’in (v. 181/797) *ez-Zühd* isimli eserinde geçmekte olup Hz. Ömer’in sözü olarak nakledilmektedir.⁶⁵ Bursevî de *Ruhu'l-Beyan* isimli eserinde müellifin naklettiği şekliyle nakletmiştir.⁶⁶

3.13. “كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًا فَأَحْبَبْتُ أَنْ أَعْرَفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِأَعْرَفَ”⁶⁷ *Ben gizli bir genç idim, diledim ki bilinem, bes halkı yarattım, tahkik bilinmek için*”⁶⁸

Müellifin Hz. Davud’un Cenâb-ı Hakk’a “mahlûkâtı niçin yarattın?” sorusuna Allah tarafından verilen bir cevabı olarak nakletmektedir. Bu ifade, Nizamuddin el-Kummî en-Neysâburî’nin (v. 850/1446) *Garâibu'l-Kur’ân ve Reğâibu'l-Furkân* isimli eserinde geçmektedir.⁶⁹ Orada bu ifadenin hadis olduğuna dair herhangi bir belirti bulunmamaktadır. Ancak Âlûsî’nin *Rûhu'l-Meânî* isimli tefsirinde “Rasûlullah (sav)’in Rabbinden rivayetinden ki O şöyle buyurdu:” diyerek bu ifadeyi nakletmiştir, fakat bu ifadenin başında herhangi bir sened bulunmamaktadır.⁷⁰ Bu sebeple de muallak bir rivayettir. Aclûnî (v. 1162/1749), *Keşfu'l-hafâ* isimli eserinde İbn Teymiye’nin bu rivayet hususunda “Ne sahih ne de zayıf herhangi bir senedi vardır.” dediğini nakletmiştir.⁷¹

4.14. “لَا هِجْرَةَ بَعْدَ الْفَتْحِ”⁷². “Fetihten sonra hicret yoktur.”. Müellif bu metin hakkında bir şey söylememekle birlikte bu metin hadisten muktebestir. Bu hadis, birçok kaynaktan⁷³

⁶² Heyet, et-Tefsîru'l-vasît, (Kahire: Mecmeu'l-buhûsi'l-İslâmiyye, 1992), 4172.

⁶³ Şeyh İlahî, 26, 52a.

⁶⁴ İbn. Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 19/308

⁶⁵ Abdullah b. Mübârek, *ez-Zühd ve'r-Rikak*, (Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmî, 1987), 103; Tirmizî, *Sünen*, 2459.

⁶⁶ Bursevî, *Ruhu'l-beyan*, 5/141.

⁶⁷ Hazine demektir

⁶⁸ Şeyh İlahî, 32b.

⁶⁹ Nizamuddin el-Kummî en-Neysâburî, *Garâibu'l-Kur’ân ve Reğâibu'l-Furkân*, (Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1416 h.), 2/146; Ayrîca bk. İsmail Hakkı, *Ruhu'l-beyan*, 1/113

⁷⁰ Âlûsî, *Ruhu'l-meânî*, 7/45..

⁷¹ İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ*, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1988), 2/132.

⁷² Şeyh İlahî, 36a.

geçmekle birlikte hadis, taktî' metoduyla metnin bir kısmı alınmıştır. Bununla birlikte “ لَا هِجْرَةَ بَعْدَ الْفَتْحِ ” şekliyle mevkuf olarak da nakledildiği görülmektedir. Bunun da merfu hadisten muktebes yani mevkuf olanların hükmen merfu olduğu anlaşılmaktadır. “(Mekke'nin) fethinden sonra hicret yoktur.” demektir.

4.15. “العقل نور”, “Akıl, nurdur.”. Bu rivâyet, Hakîm et-Tirmizî'nin (v. 320/932) *Nevâdiru'l-usûl* isimli eserinde geçmekte olup hadisin bir kısmıdır, taktî' usûlü ile alınmıştır.⁷⁴

4.16. “التفكير ساعة خير من عبادة سبعين سنة”⁷⁵ “Bir saat tefekkür, yetmiş sene (nâfile) ibadetten daha hayırlıdır.”. Müellif metin hakkında ‘kavlühû aleyhi’s-salâtu ve’s-selam’ demekle merfu olduğu anlaşılacakla birlikte bu rivayet, “تفكير ساعة خير من عبادة سنة / Bir saat tefekkür bir sene ibadetten daha hayırlıdır.” şekliyle Gazâlî'nin *İhyâ*'sında nakledilmektedir.⁷⁶ Ali el-Kârî, bunun hadis olmadığını, Serî es-Sekatî'nin (v. 251/865) sözü olduğunu söylemiştir.⁷⁷ Muhammed el-Kavakçî de bunun selefin sözlerinden olduğunu belirtir.⁷⁸ Bu rivâyetin, hadis kaynaklarından ziyade tefsirlerde farklı şekillerde nakledildiği görülmektedir. Mesela, Semerkandî'nin (v.373/983) *Bahru'l-ulûm*'inde⁷⁹, Râzî'nin (v. 606/1210) *Mefâtihu'l-ğayb* isimli tefsirinde⁸⁰ İsmail Hakkı Bursevî'nin (v. 1127) *Rûhu'l-beyan* isimli tefsirinde,⁸¹ Kurtubî'nin (v.671/1273) *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân* isimli tefsirinde,⁸² el-Haddâd'ın *Tefsir-i kebir*'inde,⁸³ Nizâmuddin el-Kummî'nin tefsirinde⁸⁴ “تفكير ساعة خير من عبادة سنة / Bir saat tefekkür bir sene (nâfile) ibadetten daha hayırlıdır.” şekliyle nakledilirken; Râzî'nin tefsirinde,⁸⁵ Nizamuddin el-Kummî'nin tefsirinde,⁸⁶ Burhanedin el-

⁷³ Mesela bk. Ebû Dâvud et-Tayâlisî, 1/494, 2/271, 3/657; Abdürrezzak, *el-Musannef*, 5/537; Ahmed b. Hanbel, 5/350. Hadisin metni şöyledir: “عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ: لَمَّا نَزَلَتْ هَذِهِ السُّورَةُ: {إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ وَرَأَيْتَ النَّاسَ} قَالَ: قَرَأَهَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ مُجَاشِعٍ، ”حَتَّى خَتَمَهَا. وَقَالَ: ” النَّاسُ حَيْرٌ، وَأَنَا وَأَصْحَابِي حَيْرٌ، وَقَالَ: لَا هِجْرَةَ بَعْدَ الْفَتْحِ وَلَكِنْ جِهَادٌ وَنِيَّةٌ بِنِ مَسْعُودِ الْبُهَزِيِّ، أَنَّهُ أَتَى رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِابْنِ أَخِيهِ لِيُبَايِعَهُ عَلَى الْهَجْرَةِ، فَقَالَ لَهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، قَالَ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، ”اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَا، بَلْ يُبَايِعُ عَلَى الْإِسْلَامِ، فَإِنَّهُ لَا هِجْرَةَ بَعْدَ الْفَتْحِ عَنْ ابْنِ ”، ”اللَّهُ، هَذَا مُجَالِدُ بْنُ مَسْعُودٍ يُبَايِعُكَ عَلَى الْهَجْرَةِ، قَالَ: لَا هِجْرَةَ بَعْدَ فَتْحِ مَكَّةَ وَلَكِنْ أُبَايِعُهُ عَلَى الْإِسْلَامِ، ”عباس قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لا هجرة بعد الفتح، ولكن جهادٌ ونِيَّةٌ، إذا استنفرتم فانفروا

⁷⁴ Hakim et-Tirmizî, 2/353. Hadisin metni şöyledir: “عَنْ أَبِي الدَّرْدَاءِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا بَلَغَهُ عَنْ رَجُلٍ شِدَّةَ عِبَادَةِ سَأَلَ كَيْفَ عَقَلَهُ فَإِنْ قَالُوا غَيْرَ ذَلِكَ قَالَ لَنْ يَبْلُغَ وَذَكَرَ لَهُ عَنْ رَجُلٍ مِنْ أَصْحَابِهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ شِدَّةَ عِبَادَةٍ وَاجْتِهَادٍ فَقَالَ كَيْفَ عَقَلَهُ قَالُوا لَيْسَ بِشَيْءٍ قَالَ لَنْ يَبْلُغَ صَاحِبُكُمْ حَيْثُ تَنْظُونَ الْعَقْلَ نُوْرٌ خَلَقَهُ اللَّهُ تَعَالَى وَقَسَمَهُ بَيْنَ عِبَادِهِ عَلَى مَثَبَيْتِهِ فِيهِمْ وَعَلِمَهُ بِهِمْ فَرَوِي أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَمَّا خَلَقَ اللَّهُ الْعَقْلَ قَالَ لَهُ أَقْبَلْ فَأَقْبَلَ ثُمَّ قَالَ لَهُ أَدْبِرْ فَأَدْبَرَ ثُمَّ قَالَ لَهُ أَقْعِدْ فَقَعَدَ ثُمَّ قَالَ لَهُ انْطِقْ فَطَقَّ ثُمَّ قَالَ لَهُ اصْمِتْ فَصَمَتَ فَقَالَ وَعِزَّتِي وَجَلَالِي وَكِبْرِيَّاتِي وَسُلْطَانِي وَجَبْرُوتِي مَا خَلَقْتُ خَلْقًا أَحَبَّ إِلَيَّ مِنْكَ وَلَا أَكْرَمَ عَلَيَّ مِنْكَ بَكَ أَعْرَفَ وَبِكَ أَحْمَدُ وَبِكَ أَطَاعَ وَبِكَ أَخَذَ وَبِكَ أَعْطَى وَإِيَّاكَ أَعْتَبَ وَأَنَّكَ النَّوَابُ وَعَلَيْكَ الْعُقَابُ وَمَا أَكْرَمْتُكَ بِشَيْءٍ أَفْضَلَ مِنَ الصَّبِّ”

⁷⁵ Şeyh İlâhî, 37b.

⁷⁶ Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî, *İhyâu ulûmiddin*, (Beyrut: Dâru'l-marife, ts.), 4/409.

⁷⁷ el-Kârî, *el-Masnû'*, (Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1398 h.), 82.

⁷⁸ Muhammed el-Kavakçî, *el-Lü'lü'l-Mersû'*, (Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1410 h.), 66.

⁷⁹ Ebu'l-Leys Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, 1/274.

⁸⁰ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*. (Beyrut: Dâru'ihyâi't-türasi'l-arabî, 1420 h.), 22/40, 22/43.

⁸¹ İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyan*, (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1431 h.), 5/440.

⁸² Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî. *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Kahire: Dâru'l-kütübî'l-mısriyye, 1964), 4/314

⁸³ Ebû Bekir el-Haddâd et-Taberânî, *Tefsîru'l-kebir*, (Ürdün: 2008), 1/378.

⁸⁴ Nizamuddin el-Kummî en-Neysaburî, *Garâibu'l-Kur'ân ve Reğâibu'l-Furkân*, 1/534.

⁸⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 2/407.

⁸⁶ el-Kummî, *Garâib*, 1/233, 4/534,

Bukâî'nin (v. 885/1480) *Nazmu'd-dürer*'inde⁸⁷ İsmail Hakkı Bursavî'nin *Ruhu'l-beyan*'ında,⁸⁸ “تَفَكَّرُ سَاعَةً خَيْرٌ مِنْ عِبَادَةِ سِتِّينَ سَنَةً” / *Bir saat tefekkür altmış sene (nâfile) ibadetten daha hayırlıdır.*” şeklinde nakledilmektedir. Yine İsmail Hakkı'nın tefsirinde⁸⁹ ve Kâsımî'nin (v. 1332/1914) tefsirinde⁹⁰ “تفكر ساعة خير من عبادة سبعين سنة” / *Bir saat tefekkür yetmiş sene (nâfile) ibadetten daha hayırlıdır.*” şeklinde de nakledilmektedir. Bursevî'nin bir başka rivayeti de “تفكر ساعة خير من عبادة سبع سنين” / *Bir saat tefekkür yedi sene (nâfile) ibadetten daha hayırlıdır.*⁹¹ şeklindedir. Bursevî'nin yine bir başka rivayeti de “تفكر ساعة خير من عبادة الثقلين” / *Bir saat tefekkür insanların ve cinlerin (nâfile) ibadetinden daha hayırlıdır.*⁹² şeklindedir.

Bununla birlikte müellifin naklettiği metnin ilk kelimesi “التفكر” şeklinde lââm-ı tarifli (marife) olarak yazılmıştır. Diğer rivayetlerin hiçbirinde lââm-ı tarifli nakledilmemiş, muzaaf olarak nakledilmiştir, doğrusu da budur.

4.17. “اتقوا فِرَاسَةَ الْمُؤْمِنِ لَا يَخْطِئُ فَإِنَّهُ يَنْظُرُ بِنُورِ اللَّهِ.”⁹³ “*Hata yapmayan Müminin fîrasetinden sakının, zira o Allah'ın nuruyla bakar.*”. Müellifin merfu hadis olarak naklettiği bu metin, ulaştığımız hadis kaynaklarında bulunamamıştır. Ancak temel hadis kaynaklarının birçoğunda “اتقوا فِرَاسَةَ الْمُؤْمِنِ فَإِنَّهُ يَنْظُرُ بِنُورِ اللَّهِ” / *Müminin fîrasetinden sakının, zira o Allah'ın nuruyla bakar*” şeklinde nakledilmektedir. Mesela, Tirmizî'nin *Sünen*'inde⁹⁴, Hakîm et-Tirmizî'nin (v. 320/920), *Nevâdiru'l-usûl*'ünde,⁹⁵ Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebir*'inde,⁹⁶ *el-Evsat*'ında⁹⁷ vs. nakledilmiştir.

4.18. “جَذْبَةٌ مِنْ جَذَبَاتِ الرَّحْمَنِ فَإِنَّهَا تُؤَازِي أَعْمَالَ الثَّقَلَيْنِ.”⁹⁸ Yani “*Rahmanın cezbelerinden bir cezbedir, bu da insanların ve cinlerin amellerine denk gelir.*”. Müellifin merfu olarak naklettiği bu rivâyet, Nizamuddin el-Kummî'nin tefsirinde “denildi/قيل” diyerek bu şekilde nakledilmektedir.⁹⁹ Bu sebeple müellifin merfu hadis olarak naklettiği bu rivayetin hiçbir senedi bulunmamaktadır.

4.19. “الصِّدْقُ يُنْجِي وَالْكَذِبُ يُهْلِكُ.”¹⁰⁰ Yani “*Doğruluk kurtarır ve yalan helâk eder.*”. Müellifin merfu olarak naklettiği bu ifade bu şekliyle kaynaklarda geçmemektedir. Ancak kaynaklarda “دَعُ مَا يَرِيْبُكَ إِلَى مَا لَا يَرِيْبُكَ، فَإِنَّ الصِّدْقَ طَمَأْنِينَةٌ وَإِنَّ الكَذِبَ رِيْبَةٌ” / *Şüpheli şeyi bırak şüphe veren şeye bak, zira doğruluk huzurdur, yalan da huzursuzluktur.*¹⁰¹ şeklinde nakledilmiştir. Bununla birlikte Suyûtî'nin *el-Câmiu's-sağîr*'inde “دع ما يريبك إلى ما لا يريبك”

87 Burhaneddin el-Bukâî. *Nazmu'd-dürer fi tenâsübi'l-âyât ve's-süver*, (Kahire, Dâru'l-kütübi'l-İslâmiyye, 1431 h.), 19/232.

88 Bursevî, *Ruhu'l-beyan*, 2/145.

89 Bursevî, *Ruhu'l-beyan*, 8/440.

90 Cemalüddin el-Kâsımî, *Mehasinü't-te'vil*, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1418 h.), 7/64.

91 Bursevî, *Ruhu'l-beyan*, 8/440.

92 Bursevî, *Ruhu'l-beyan*, 9/137.

93 Şeyh İlahî, 38a.

94 Tirmizî, *Sünen*, 3127.

95 Muhammed b. Ali el-Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl fi ehâdisi'r-rasûl (sav)*. (Beyrut: Dâru'l-cil, 1431 h.), 3/86, 4/53,

96 Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, 8/102.

97 Taberânî, *el-Evsat*, 3/312, 823.

98 Şeyh İlahî, 38b.

99 el-Kummî, *Garâib*, 4/237.

100 Şeyh İlahî, 39b.

101 Tayâlisî, *Müsned*, 2/499; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/248; Tirmizî, *Sünen*, 2518.

شُيْبَةُ الصِّدْقِ يُنْجِي /Şüphe veren şeyi bırak şüphe olmayan şeye bak, zira doğruluk kurtarır.”¹⁰² şeklinde geçmektedir. Elbânî de bu rivayetin zayıf olduğunu belirtmiştir.

4.20. **السَّعِيدُ مِنَ السَّعِيدِ فِي بَطْنِ أُمِّهِ وَالشَّقِيئُ مِنْ شَقِيئِ فِي بَطْنِ أُمِّهِ**. Yani Said, anasının karnında saiddir. Şakî de anasının karnında şakîdir.”¹⁰³ Müellifin naklettiği ve hakkında bir şey demediği bu metin, Taberânî'nin (v. 360/971) *el-Evsat*'ında Abdullah b. Mesud'un sözü olarak nakledilmektedir ve metin şöyledir. “الشَّقِيئُ مَنْ شَقِيئِ فِي بَطْنِ أُمِّهِ، وَالسَّعِيدُ مَنْ سَعِدَ فِي بَطْنِ أُمِّهِ” şeklinde Huzeife b. Üseyd de **السَّعِيدُ مَنْ سَعِدَ فِي بَطْنِ أُمِّهِ، وَالشَّقِيئُ مَنْ شَقِيئِ فِي بَطْنِ أُمِّهِ**.¹⁰⁴ Beyhaki'nin *el-İtikâd* isimli eserinde **السَّعِيدُ مَنْ سَعِدَ فِي بَطْنِ أُمِّهِ** şeklinde Ebû Hureyre'den merfu olarak nakledilmekte ve devamında Ebû Hureyre'nin bir başka rivayetinde **“وَالشَّقِيئُ مَنْ شَقِيئِ فِي بَطْنِ أُمِّهِ”** ziyadesi bulunmaktadır, denilmektedir.¹⁰⁶

4.21. **الطَّرُقُ إِلَى اللَّهِ عَدَدُ أَنْفَاسِ الْخَلَائِقِ**.¹⁰⁷ Yani “Allah'a giden yollar mahlûkatın nefesleri sayısındadır.” Müellifin merfu olarak naklettiği bu ifade, Necmeddün el-Kübrâ'nın (v. 1061/1651) *Hüsnü't-tenebbüh limâ verade fi't-teşebbüh* isimli eserinde kendi sözü olarak geçmektedir.¹⁰⁸ İbn Hacer el-Heytemî (v. 974/1566) de “**فِيل/دِيل**” diyerek **“اللَّهُ بِعَدَدِ أَنْفَاسِ الْخَلَائِقِ”**¹⁰⁹ şeklinde nakletmektedir. Birçok tasavvuf ile ilgili eserlerde de bu şekliyle geçmektedir. Dolayısıyla bu metnin hadis olduğu tesbit edilememiştir.

4.22. **“لِكُلِّ مَلِكٍ خَزَانَةٌ”**¹¹⁰. Müellifin naklettiği bu ifade, şu metinden muktebestir. Metin şöyledir: “**إِنَّ بَعْضَ الْأَنْبِيَاءِ قَالَ: يَا رَبِّ، لِكُلِّ مَلِكٍ خَزَانَةٌ، فَمَا خَزَانَتُكَ، قَالَ: خَزَانَةٌ أَوْسَعُ مِنَ الْكُرْسِيِّ، وَأَعْظَمُ مِنَ الْعَرْشِ، وَأَطْيَبُ مِنَ الْجَنَّةِ، وَأَزِينُ مِنَ الْمَلَكُوتِ، أَرْضُهَا الْمَعْرِفَةُ، وَسَمَاؤُهَا الْإِيمَانُ، وَشَمْسُهَا الشُّوقُ، وَقَمَرُهَا الْمَحَبَّةُ، وَنَجْوَمُهَا الْخَوَاطِرُ، وَتَرَابُهَا الْهَمَّةُ، وَجِدَارُهَا الْيَقِينُ، وَسَحَابُهَا الْعَقْلُ، وَمَطَرُهَا الرَّحْمَةُ، وَأَشْجَارُهَا الطَّاعَةُ، وَثَمَرُهَا الذِّكْرُ**”¹¹¹ “Nebilerden biri ‘Ey Rabbim! Her melikin bir hazinesi vardır. Senin hazinen nedir?’ dedi: Allah da: ‘Benim öyle bir hazinem ki, kürsî’den daha geniş, arş’tan daha büyük, cennetten daha güzel, melekût’tan daha süslüdür. Onun arzı marifet, seması iman, güneşi şevk, ay’ı muhabbet, yıldızları duygular, toprağı himmet, duvarı yakîn, bulutları akıl, yağmuru rahmet, ağaçları taat, meyvesi de hikmettir, Bunun da tevekkül, tefekkür, ünsiyet ve zikir olmak üzere dört rüknü vardır.”

Bu rivayet Suyûtî'nin *Mu'teriku'l-akrân fi İ'câzil'-Kur'ân* isimli eserinde geçmekle¹¹¹ birlikte Şîh kaynaklardan *Bihâru'l-Envâr*'da nakledilmektedir. “Enes b. Mâlik rivayet etti, Rasûlüllah (sav) buyurdu ki” şeklinde nakledilmektedir.¹¹² Böylece merfu ve muallak bir rivayet olmaktadır.¹¹³

¹⁰² Suyûtî, *el-Câmiu's-sağîr*, hadis no:6718.

¹⁰³ Şeyh İlâhî, 39b.

¹⁰⁴ Taberani, *el-Evsat*, 3/107.

¹⁰⁵ Taberani, *el-Evsat*, 3/107.

¹⁰⁶ Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *el-İtikâd ve'l-hidaye ilâ sebili'r-reşad alâ mezhebi's-selef ve ashabi'l-hadis*, (Beyrut: Daru'l-âfâki'l-cedide, 1401 h.), 139.

¹⁰⁷ Şeyh-i İlâhî, 40a.

¹⁰⁸ Necmeddin el-Kübrâ, *Hüsnü't-tenebbüh limâ verade fi't-teşebbüh*, (Suriye: Dâru'n-nevâdir, 2011), 9/333.

¹⁰⁹ Ahmed b. Muhammed İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâvâ'l-hadîsiyye*, (by.: Daru'l-fikr.), 56.

¹¹⁰ Şeyh İlâhî, 39b, 40a.

¹¹¹ Suyûtî, *Mu'teriku'l-akrân fi İ'câzil'-Kur'ân*, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1988), 2/425.

¹¹² Muhammed Bâkır el-Mecâlisî, *Bihâru'l-Envâr*, (Beyrut: Dâru türasi'l-arabî, ts.), 67/59.

¹¹³ Bihâr'daki metin şöyledir: “**نَاجَى دَاوُدَ رَبَّهُ: إِلَهِي لِكُلِّ مَلِكٍ خَزَانَةٌ، فَايُنْ خَزَانَتُكَ، فَقَالَ جَلَّ جَلَالُهُ: لِي خَزَانَةٌ أَعْظَمُ مِنَ الْعَرْشِ وَ أَوْسَعُ مِنَ الْكُرْسِيِّ، وَأَطْيَبُ مِنَ الْجَنَّةِ، وَأَزِينُ مِنَ الْمَلَكُوتِ، أَرْضُهَا الْمَعْرِفَةُ، وَسَمَاؤُهَا الْإِيمَانُ، وَشَمْسُهَا الشُّوقُ، وَقَمَرُهَا الْمَحَبَّةُ، وَنَجْوَمُهَا الْخَوَاطِرُ، وَتَرَابُهَا الْهَمَّةُ، وَجِدَارُهَا الْيَقِينُ، وَسَحَابُهَا الْعَقْلُ، وَمَطَرُهَا الرَّحْمَةُ، وَأَشْجَارُهَا الطَّاعَةُ، وَثَمَرُهَا الْحِكْمَةُ، وَلِهَا أَرْبَعَةٌ أَرْكَانٌ: التَّوَكُّلُ، وَالتَّفَكُّرُ، وَالْأَنْسُ، وَالذِّكْرُ**”

eserinde Süfyan es-Sevrî'nin (v.161/778) sözü olarak nakledilirken,¹³⁴ Ebu'l-fadl el-Bağdadî'nin *Hadisü'z-Zührî* isimli eserinde Beşir b. el-Haris'in sözü olarak rivayet edilmiştir. el-Fettenî de *Tezkiratu'l-mevzûât* isimli eserinde bu ifadenin hadis olarak bulanamadığını fakat Hz. Ali'ye atfedilen bir söz olduğunu belirtmiştir.¹³⁵

4.30. “مَنْ طَلَبَ وَجَدَ وَجَدًا”¹³⁶, “Kim talep eser ve talebinde de ciddi olursa istediğini bulur.” Müellifin naklettiği bu ifade konusunda bir şey söylemekle birlikte Ali el-Kârî, bunun aslının (yani hadis) olmadığını ve bunun seleften bazılarının sözü olduğunu belirtmiştir. Aclûnî de bunun hadis olmadığını söylemiştir.¹³⁷

Böylece bu ifadenin kelim-ı kibar olduğu ve gayet veciz ve çok mânâlı bir söz olduğu muhakkaktır, hayatın her alanında geçerlidir. Bir kişi, herhangi bir şeyi ciddi mânâda ihlâs ve samimiyetle ister ve istediği şeyin de sebeplerini bihakkın yerine getirirse büyük ihtimalle istediği şeyi elde eder. Bunun için “لِكُلِّ مُجْتَهِدٍ نَصِيبٌ/Gayret gösteren her kişinin bir nasibi vardır.” denilmiştir.

4.31. “أَثَرُوا ذِكْرَ اللَّهِ حَتَّى يَقُولُوا مَجْنُونٌ”¹³⁸. Müellifin merfu olarak naklettiği bu hadis, temel kaynaklardan Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde,¹³⁹ İbnu Hıbban'ın *Sahih*'inde¹⁴⁰, Taberânî'nin *ed-Duâ*'sında,¹⁴¹ Hâkim'in *el-Müstedrek*'inde,¹⁴² Beyhakî'nin *ed-Daavâtu'l-kebir*'inde¹⁴³ ve *Şuabu'l-İman*'nında¹⁴⁴ ve daha birçok kaynakta nakledilmektedir.

Allah'ı çokça zikredenlere mecnun denilmesi, özellikle münafıkların böyle insanları gördüklerinde onlara gösteriş yaptıklarını söylerler. Hadis bunu haber vermektedir. Çünkü gösteriş yapmak münafıkların özelliğidir, zira kendileri gösteriş için yaptıkları için psikolojik durumlarını bu şekilde yansıtır ve alay ederler. Ya da Allah'ı zikretmenin faziletini ve önemini bilmeyenler, Allah'ı çokça zikredip hatırlayıp ona göre hareket edenleri gördüklerinde böyle bir kişiye mecnun derler.¹⁴⁵ Bu tip cahil insanlar da Allah'ı zikir konusundaki cehaletlerini gösterirler. Böylece hadiste böyle insanların Allah'ı zikredenlere mecnun deseler dahi olsa veya diyecek derece Allah'ı zikretmeye, her yerde ve herhâlde Allah'ı hatırlamaya ve ona göre hareket etmeye teşvik vardır.

SONUÇ

İslâm tarihi boyunca itikat, ibadet, ahlâk, tasavvuf, ahiret, yaratılış gibi dînî konularda birçok eserler yazılmıştır, yazılmaya da devam etmektedir. Bu konularda eser yazarlardan biri de Molla İlahî ya da Şeyh İlahî mahlası ile bilinen ve 15. Yüzyılda yaşamış olan Şeyh Ahmed İlahî'dir.

Divan Edebiyatı müellif ve şairlerinden kabul edilen Şeyh Ahmed İlahî'nin doğum ve vefat tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 15. Yüzyılda Buhârâ'dan Anadolu'ya geldiğinden bahsedilmektedir. Anadolu'ya geldikten sonra önce Bursa'ya ve sonra da Edremit'e yerleştiği, Fatih Sultan Mehmed ile görüşmek için İstanbul'a gittiği ve Ayasofya

¹³⁴ Ebû Nuaym, *Hilyetu'l-evliyâ*, 7/52

¹³⁵ Muhammed Tahir el-Fettenî, *Tezkiratu'l-mevzûât*, 200.

¹³⁶ Şeyh İlahî, 52a.

¹³⁷ Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ*, 2/289.

¹³⁸ Şeyh İlahî, 52b.

¹³⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 18/195, 312;

¹⁴⁰ İbn Hıbban, *Sahih*, 1/318, 3/99.

¹⁴¹ Taberânî, *ed-Duâ*, 521.

¹⁴² Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/677.

¹⁴³ Beyhakî, *ed-Daavâtu'l-kebir*, (Kuveyt: Ğarras, 2009), 82.

¹⁴⁴ Beyhakî, *Şuabu'l-iman*, 2/65.

¹⁴⁵ Bk. Muhammed b. İsmail es-San'ânî, *et-Tenvîr Şerhu'l-Camii's-sağîr*, (Riyad: Mektebetu dâri's-selâm, 2011), 3/53.

Camii'nde vaaz u nasihatlerde bulunduğu kaydedilmektedir. Camii'de yaptığı bu vaazlarında cemaatin içinde Fatih'in de bulunduğu ifade edilmektedir.

Şeyh İlâhî'nin birçok eseri vardır. Bunlardan biri de *Menâkib-ı Şeyh İlâhî* isimli eseridir. Müellifin bu eseri, Osmanlı Türkçesi ile el yazması olup altmış bir varak yani yüz iki sayfadan oluşmaktadır. Sivas Ziya Bey Yazma Eser Kütüphanesi'nde 274 no'da kayıtlıdır. Eski Anadolu dil özelliklerine sahip olan eser; dünyanın, insanların ve meleklerin yaratılışı, insanın yaratılış gayesi ve kemâlâtın mertebeleri, Allah'ın isimleri, namaz, oruç, felekler, yıldızlar âlemi, ilim ve zikir gibi birçok konuda sorulan suallere verilen cevapları ihtiva etmektedir.

Şeyh İlâhî'nin verdiği cevaplarda kullandığı hadisler ve rivayetler, temel hadis kaynaklarından araştırılığında Şeyh İlâhî'nin, otuzdan fazla merfu, kudsî hadis veya mevzu hadis ve kelam-ı kibar olarak naklettiği görülmektedir. Bunlardan on ikisinin (12) merfu, ikisinin (2) mevkuf, dördünün (4) mevzu, beşinin (5) kelam-ı kibar, dördünün (4) hadisten muktebes olduğu anlaşılmış olup üçü (3) kaynaklarda bulunamamış, birinin (1) de hadis olup olmadığı tesbit edilememiştir. Merfu olanlar içerisinde bazılarının da zayıf olduğu belirtilmektedir.

Bu çalışmadan ortaya çıkan şudur ki, Divan Edebiyatında yazılan eserler okunduğunda bu tür eserlerde kullanılan ve hadis olarak nakledilen metinlerin, temel hadis kaynaklarında olup olmadığına dikkat edilmeden böyle eserlerden rivayet edilirse bazı yanlışlıklara düşülebileceği akıldan asla uzak tutulmamalıdır. Çünkü hadis olmayan birçok söz, hadis olarak nakledilmeye devam edilecek, dînin yanlış öğrenilmesine sebep olacaktır.

Kaynakça

- Abdullah b. Mübarek. *ez-Zühd ve'r-Rikak*. Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmî, 1987.
- Abdürrrezzak b. Hemmam. *el-Musannef*. Beyrut: el-Meclisu'l-ilmî, 1983.
- Aclûnî, İsmail b. Muhammed. *Keşfu'l-hafâ*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1988.
- Ahmed b. Hanbel Ebû Abdillâh eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. Thk. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1995.
- Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, İstanbul: Timaş Yayınları, 1987
- Bahâuddîn el-Âmilî, *el-Keşkül*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1998.
- Beğavî, el-Hüseyn b. Mesud. *Mesâhibihu's-sünne*, Beyrut: Dâru'l-marife, 1987.
- Beydavî, Nasıruddin Abdullah b. Ömer. *Tuhfetu'l-ibrâr şerhu mesâbihu's-sünne*. Kuveyt: 2012.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyn. *ed-Daavâtu'l-kebir*, Kuveyt: Ğarras, 2009.
- Beyhakî, *el-İtikad ve'l-hidaye ilâ sebili'r-reşad alâ mezhebi's-selef ve ashabi'l-hadis*, Beyrut: Daru'l-âfâki'l-cedide, 1401 h.
- Beyhâkî, *Şuabu'l-İman*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2000.
- Bezzâr, Ahmed b. Ömer, *Müsned*, (Medine: Mektebetu'l-ulûm ve'l-hikem), 2009.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu'l-Müsnedu's-Sahîhu'l-Muhtasar min Umûri Rasûlillah (sallallahu aleyhi ve sellem) ve Sünenihî ve Eyyâmihî*. 8 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Bukâî, Burhaneddin. *Nazmu'd-dürer fi tenâsübi'l-âyât ve's-süver*, Kahire: Daru'l-kütübi'l-İslâmîyye, 1431 h.
- Bursavî, İsmail Hakkı, *Ruhu'l-beyan*, Beyrut: Daru'l-fikr, 1431 h.
- Dârekutnî, Ali b. Ömer, *es-Sıfat*, By.: 1983.
- Deylemî, Şiraveyh b. Şehredâr. *Müsnedü'l-firdevs bi me'sûri'l-hutab*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1986.
- Dölek, Adem. *Kur'ân ve Hadislerde Kurtuluş Reçetemiz İman ve Amel-i Sâlih Birlikteliği*. İstanbul: Kitap Dünyası, 2023.
- Ebû Hanife, *Fıkh-ı Ekber*. Trc. Hasan Basri Çantay. Ankara: 1992.

- Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh el-İsfahân., *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*, Mısır: matbatu's-saade, 1974.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali. *Müsned*. Thk. Hüseyin Selim Esed. 14 cilt. Beyrut: Daru'l-me'mun, ts. Fettenî, Muhammed Tahir, *Tezkiratu'l-mevzûât*.
- Gazâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *İhyâ ulûmiddîn*, Beyrut: Dâru'l-marife, ts. Haddâd, Ebû Bekir et-Taberânî, *Tefsîru'l-kebîr*, Ürdün, 2008.
- Hakim et-Tirmizî, Muhammed b. Ali. *Nevâdiru'l-usûl fi ehâdisi'r-rasûl (sav)*. Beyrut: Dâru'l-cil, 1431.
- Hâkim, Muhammed b. Abdillâh. *el-Müstedrek alâ's-sahihayn*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1990.
- Hanefî, Şihabuddin Ahmed b. Muhammed, *Haşiyetu's-şihâb ale'l-beydavî*. Beyrut: Dâru'n-neşr, ts. Heytemî, Ahmed b. Muhammed İbn Hacer, *el-Fetâvâ'l-hadîsiyye*, by.: Dâru'l-fikr.
- İbn Âsım, Ebu Bekir Ahmed Amr. *es-Sünne*. by.: el-Mektebetu'l-İslâmî, 1980.
- İbn Ebî Şeybe, Abdullâh b. Muhammed. *el-Musannef*. Riyad: Dâru'l-vatan, 1997.
- İbn Ebî'd-Dünya, Abdullâh b. Muhammed. *el-Menâmât*. Beyrut: Müessesetu'l-kütübî's-sikâfiyye, 1993,
- İbn Ebî'd-Dünya, *ez-Zühd*, Kuveyt: el-Mektebetu'l-İslâmî, 1980.
- İbn Ebî'd-Dünya, *Zemmü'd-dünya*. Müessesetu'l-kütübî's-sikâfiyye, 1993.
- İbn Recep, Abdurrahman b. Şihabüddin el-Hanbelî, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, Kahire: Daru's-selam, 2004.
- İbn Rif'a, Ahmed b. Muhammed. *Kifayetu't-tenbih fi şerhi't-tenbih*. Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2009,
- İbnu Hacer, Ahmed b. Ali el-Askani, *el-İmtâ' bi'erbeîn*, Beyrut: Dâru'l-kütüb'l-ilmiyye, 1997.
- İbnu Hibban, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Sahihu ibn-i hubbân bi tertîb-i ibn-i balabân*. 18 cilt. Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1993.
- İbnu Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid. *Sünen*. 2 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- İbnu Manzur, Mükerrrem, *Lisanu'l-arab*. Beyrut: Daru's-sadr, ts.
- İbnü'l-fâhir, Mamer b. Abdilvahid, *Mücibâtü'l-cennet*. By.: Mektebetu ibadirrahman, 2002 (şamile).
- Kârî, Ali b. Muhammed Ali, *el-Esrâru'l-merfua fi ahbaâri'l-mevzua*, Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1431 h.
- Kârî, *el-Masnu fi ma'rifeti'l-hadisi'l-mevdu*. Beyrut: Müessesetu'r-risale, 1398 h.
- Kârî, *Mirkâtu'l-mefâtih*, Beyrut: Daru'l-fikir. 2002.
- Kâsımî, Cemalüddin *Mehasinü't-te'vil*, Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrut: 1418 h.,
- Kavakçî, Muhammed. *el-Lü'lü'l-Marsû'*. (Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1410 h.
- Kummî, Nizamüddin en-Neysaburî. *Garâibu'l-Kur'ân ve Reğâibu'l-Furkân*. Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1416 h.
- Kur'ân-ı Kerim.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Kahire: Dâru'l-kütübî'l-mısriyye, 1964.
- Mecâlisî, Muhammed Bâkır, *Bihâru'l-Envâr*. Beyrut: Dâru türasi'l-arabî, ts.
- Muhâmilî, el-Hasen b. İsmail. *Emâlî*. Dâru'n-nevâdir, 2006.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Camiu's-sahih*. 3 cilt. thk. Muhammed Fuad Abdulbâkî. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Necmeddin el-Kübrâ, *Hüsnu't-tenebbüh limâ verade fi't-teşebbüh*. Suriye: Dâru'n-nevâdir, 2011.
- Nesâî, Ahmed Şuayb. *Sünen-i Kübrâ*. Thk. Şuayb el-Arnâvut. Beyrut: Müessesetu'r-risale, 2001.
- Nursî, Bedîuzzaman Said, *Sözler*. İstanbul: Envar neşriyat, 1996.
- Râzî, Fahreddin, “Allah Âdem'i Kendi Sûretinde Yarattı. ' Hadisininin Tev'il ve Yorumu”, Çev.: Celaledin Divlekçi, *İlim ve Sanat*, 1996.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtihu'l-ğayb*. Beyrut: Dâru ihyâi't-türasi'l-arabî, 1420 h.

San'ânî Muhammed b. İsmail. *et-Tenvîr Şerhu'l-Camii's-sağîr*. Riyad: Mektebetu dari's-selâm, 2011.

Sehâvî, Muhammed b. Abdîrrahman, *el-Mekâsıdu'l-hasene fî beyani kesîn mine'l-ehâdisi'l-müştehire ale'l-elsine*. Beyrut: Dâru'l-kitabi'larabî, 1985.

Semerkindî, Ebu'l-Leys. *Bahru'l-ulûm*, 1431 h., (Şamile).

Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekir. *el-Câmiu's-Sağîr ve ziyadetühû*, 1431 h. (Şamile).

Şeyh-i İlâhî, *Menakib*, (Osmanlıca yazma eser)

Taberânî, Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-Evsat*, Kahire: Daru'l-Haremeyn, 1995.

Taberânî, Süleyman b. Ahmed. *ed-Duâ*. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmiiye, 1413 h.

Taberânî, Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebir*. 12 cilt. Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabî. 2002.

Tahâvî, Ahmed b. Muhammed. *Şerhu müşkili'l-âsâr*. Thk. Şuayb el-Arnâvut. Beyrut: Müessesetu'r-risale, 1994) ; Tayâlîsî, Ebû Dâvud. *Müsned*. Mısır: Dâru hıcr, 1999.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *es-Sünen*. 5 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları,1992.